

היחסים הצבאיים – אזרחיים בישראל: המחלוקת והחוליה החסרה

אסף דוד

מכון טרומן והמחלקה למדע המדינה
האוניברסיטה העברית בירושלים

יגיל לוי, 2010. מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות, ירושלים: מאגנס.

גבי שפר, אורן ברק ועמירם אורן (עורכים), 2009. צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והאזרחי בישראל, ירושלים: כרמל.

Gabriel Sheffer and Oren Barak (eds.), 2010. *Militarism and Israeli Society*,
Bloomington: Indiana University Press.

בשנים האחרונות חקר היחסים הצבאיים – אזרחיים בישראל זוכה לעדנה שלא ידע כמותה. היא באה לידי ביטוי לא רק בהתפתחות כמותית ואיכותית במחקר האקדמי המקומי בתחום זה ובשימוש הגובר בתיאוריות עדכניות, אלא גם בשפע של אוטוביוגרפיות וספרי עיון פרי עטם של מדינאים, פוליטיקאים ואנשי צבא. בדצמבר 2011 אף נערך במכללה האקדמית כנרת בעמק הירדן כנס רב משתתפים ומושבים, שבו, בין השאר, צוין ייסודה של אגודת חוקרי צבא – חברה בישראל. כאן יש להעיר כי תרגום המונח Civil–Military Relations לעברית מהותי לעניין תחום המחקר. אני מעדיף את המונח "היחסים הצבאיים – אזרחיים" על פני "יחסי צבא – חברה", השגור בקהילה המקצועית בארץ, משום שהוא מדויק יותר מבחינה לשונית ומשום שהמילה "אזרחי" כוללת בתוכה לא רק את ה"חברתי" אלא גם את ה"פוליטי". לא פחות חשוב מכך: התרגום "יחסים צבאיים – אזרחיים" משקף את המחלוקת המרכזית הניטשת בקהילת המחקר – המחלוקת בדבר תקפות ההבחנה בין ה"צבאי" לבין ה"אזרחי" בישראל. עדנתו של חקר היחסים הצבאיים – אזרחיים בישראל נושאת בשורה טובה לחוקרי התחום ולמתעניינים בו, אולם עמה מגיעה גם הזדמנות לחשבון נפש. זאת אנסה לעשות בקצרה

במאמר ביקורת זה. שלושת הספרים הנסקרים בו אינם רק תוצר של השיח המקומי המתעורר על אודות היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל אלא במידה מסוימת אף אחראים לתחיית השיח הזה, ובפרט סביב השאלה הנצחית בחקר היחסים הצבאיים-אזרחיים: כיצד מבטיחים את כפיפותו של ה"צבאי" ל"אזרחי", בהנחה ששני התחומים אמורים להיות מובחנים זה מזה. שני הקבצים הנסקרים כאן — צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והאזרחי בישראל בעריכת גבי שפר, אורן ברק ועמירם אורן (2009) ו- *Militarism and Israeli Society* בעריכת שפר וברק (Sheffer and Barak 2010) — הם אוספי מאמרים פרי עטן של רוב הנפשות הפועלות בחקר היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל. העורכים טוענים כי חוט השני המחבר בין הדעות ונקודות המבט השונות (ולעתים הסותרות) הוא עובדת עליונותו של ה"צבאי" על ה"אזרחי" בפוליטיקה ובחברה בישראל. לעומתם, ספרו של יגיל לוי מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות (2010) מעמת בין תופעות המצביעות על עליונותו של ה"צבאי" בתחומים מסוימים לבין תופעות המצביעות על נחיתותו בתחומים אחרים, ומציע פרשנות מורכבת ודיאלקטית יותר מזו של אורן, שפר וברק ליחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל.

אפתח מאמר זה בסקירת ההבחנה הנעשית בספרות המקצועית בין ה"צבאי" לבין ה"אזרחי" ובתיאור התמקדותה של ספרות זו בסוגיית השליטה האזרחית על הצבא, ואצביע על התפתחויות חשובות בשאלות אלה. לאחר מכן אתאר את פרשנותם של שפר וברק למורכבותם של היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל ואעמוד על נקודות המחלוקת בינם לבין לוי. לבסוף אציע כמה אבחנות בנוגע למצב הספרות על היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל ואציג שאלות הדורשות עיון ומחקר נוספים.

ההתפתחויות בספרות התיאורטית

דומה כי הערתו העוקצנית של האינטלקטואל וחוקר מדע המדינה הקנדי הנודע רוברט קוקס כי "תיאוריה היא תמיד למען מישור ולמען איזו שהיא מטרה" (Cox 1981, 128) תקפה במיוחד לתחום כמו חקר היחסים הצבאיים-אזרחיים, שכן רבים מחוקריו מודים כי משחר ימיו היה תחום זה מושפע מעמדותיהם ומדרישותיהם של מקבלי החלטות. הרב-תחומיות המתפתחת בשדה מחקרי זה בשנים האחרונות מיוחסת אף היא לדרישתם של מקבלי החלטות למחקרים יישומיים שיסייעו בפתרון בעיות מעשיות. אין תמה אפוא כי הענפים הבולטים בחקר היחסים הצבאיים-אזרחיים היו ונותרו אלה שמקבלי החלטות יכולים להסתייע בהם לתכנון מדיניות (Caforio 2006).

תקפות ההבחנה בין ה"צבאי" ל"אזרחי" דורשת עיון מיוחד, שכן היא נולדה והתקבעה במסגרת הספרות המחקרית הענפה שצמחה בראשית שנות השישים של המאה הקודמת בדמוקרטיות ליברליות במערב וכוונה אליהן. חקר היחסים הצבאיים-אזרחיים אופיין מראשיתו בהבחנה אנליטית בין ה"צבאי" לבין ה"אזרחי", ובאמונה כי יש להבטיח את עליונותו

של ה"אזרחי" על ה"צבאי" כדי לצמצם את השפעתו של הממסד הצבאי על תהליכי קבלת ההחלטות לענייני ניהול מלחמות בלבד. אם כן, ענף מחקר זה לא בא לעולם אלא כדי למצוא את הדרכים שיבטיחו בצורה הטובה ביותר את שליטת ה"אזרחי" על ה"צבאי". חוקרים אחדים אף הוסיפו והוודו כי מכיוון ששליטה אזרחית על הצבא מוצדקת והכרחית, הספרות תוסיף להיות נורמטיבית ומְרַשֶּׁמֶת (prescriptive) גם בעתיד (Boëne 2001, 67).

הבטחת השליטה האזרחית על הצבא הייתה משימתם העיקרית של סמואל הנטינגטון ומוריס יאנוביץ, האבות המייסדים של חקר היחסים הצבאיים-אזרחיים (Huntington 1957; Janowitz 1960). הניתוח של הנטינגטון, איש מדע המדינה, היה מוסדי-פוליטי והתמקד ביחסים בין הממסד הצבאי לבין ההנהגה הפוליטית-אזרחית, בעוד שהניתוח של יאנוביץ, סוציולוג, התמקד ביחסים בין אנשי הצבא לבין החברה הסובבת אותם. עם זאת, הבעייתיות (Problématique, כפי שכוונה בספרות) שעמה התמודדו השניים הייתה אחת: כיצד לקיים צבא חזק דיו למלא את כל אשר יתבקש על ידי ההנהגה האזרחית, ובו בזמן להשאירו כנוע ונכון למלא את אשר יתבקש ממנו בלבד. במילים אחרות, כיצד המדינה יכולה להיות מוגנת על ידי הצבא ומפני הצבא בעת ובעונה אחת.

הנטינגטון היה סבור כי "שליטה אובייקטיבית" של ההנהגה האזרחית על הצבא תושג באמצעות כפייה: הצבא ינותק ויבודד מהחברה ומהפוליטיקה באמצעות טיפוח אתוס מקצועני וחיזוק שמרנותו הטבעית. יאנוביץ, לעומתו, היה הראשון שציפה כי הצבאות המודרניים יהפכו לכוחות שיטור, שלא יתבקשו בהכרח להכריע מלחמות אלא להבטיח סביבה חיצונית שקטה מתוך שימוש מינימלי בכוח. תרחיש כזה עלול להוביל לתסכול של הצבא ולערעור השליטה האזרחית עליו, והפתרון של יאנוביץ היה הפוך מזה של הנטינגטון: אינטגרציה בין הצבא לבין סביבתו הפוליטית והחברתית. יאנוביץ סבר כי חשיפתו של הצבא לחברה הליברלית "תאזרח" אותו במידה כזו שיפעל מרצון למימוש האינטרסים הלאומיים מתוך כפיפות להנהגה האזרחית.

ההבחנה בין ה"צבאי" ל"אזרחי" וההתמקדות בשאלת השליטה האזרחית על הצבא — שהנטינגטון ויאנוביץ היו מחויבים להן — נותרו דומיננטיות בספרות המחקר. מלחמת וייטנאם וביטול גיוס החובה בארצות הברית אמנם עודדו התפתחות תמטית ותיאורטית בחקר התחום, אולם רוב החוקרים הוסיפו להחזיק בהבחנה בין ה"צבאי" ל"אזרחי" ורובם הציעו מרשמים להבטחת השליטה האזרחית על הצבא. התמוטטות הקומוניזם, תום "המלחמה הקרה" והתרחבות הגל השלישי של הדמוקרטיזציה למזרח אירופה ולמרכז הביאו לידי פריחה נוספת במחקר. הפעם התמקדו החוקרים בהיותו של הצבא מכשול אפשרי להקמתן ולהתבססותן של דמוקרטיות מתפקדות — אינטרס אמריקני מובהק. התפתחויות אלה הובילו לעליית תיאוריות חדשות בחקר היחסים הצבאיים-אזרחיים בשנות התשעים של המאה הקודמת. חלק מהתיאוריות הללו התמקדו בארצות הברית או בדמוקרטיות המפותחות במערב, אחרות ביקשו להיות רלוונטיות גם מחוץ למערב, ומיעוטן נולדו כביקורת על ההגמוניה המערבית בחקר התחום.

עם זאת, טענתם של כמה חוקרים כי מדובר במחקר חדש של יחסים צבאיים-אזרחיים לא היה לה על מה לסמוך, שכן המחקר ה"חדש" דמה לזה ה"ישן" לפחות בשלוש נקודות: בקבלת ההפרדה שבין ה"צבאי" ל"אזרחי", בריכוז המאמץ המחקרי בדרכים להבטחת השליטה האזרחית על הצבא ועליונותו של התחום האזרחי על זה הצבאי, ובהתמקדות בהיבט הפוליטי של היחסים הצבאיים-אזרחיים על חשבון היבטים חברתיים ותרבותיים שלהם. גם החוקרים שניסו לערער על הנחות היסוד של התחום, ובעיקר על ההבחנה בין ה"צבאי" ל"אזרחי", לא הצליחו לחלץ את התחום מהגישא הנורמטיבית והמְרֻשָּׁמֶת שלו. הם סיימו בנקודת ההתחלה: התיאוריות החדשות לכאורה נוסחו מלכתחילה כך שתהיינה רלוונטיות למערכות דמוקרטיות, ותתאמנה להנחת היסוד שה"אזרחי" נפרד מה"צבאי" וחייב להיות עליון עליו.¹

בשנת 1995 הציעה רבקה שיף את "תיאוריית ההלימה" (concordance) (Schiff 1995). היא טענה כי רצוי שבין התחום הצבאי לתחום האזרחי יתנהל דיאלוג ושתנוסח הסכמה על חלוקת האחריות ביניהם, והדגישה כי הדבר לא בהכרח יוביל להתערבות של הצבא בפוליטיקה ועשוי להתבטא בהתנתקות מבחירה ממנה. יתר על כן, הוסיפה, מכיוון שבחברות ובתרבויות שונות יש תוכן שונה למוסדות האזרחיים ואף לעצם המושג "אזרחי", אין לכפות עליהן מסגרת אנליטית זרה. לטענתה, התיאוריה שלה נבדלת מקודמותיה בעיקר בכך שהיא מביאה בחשבון את התרבות הלאומית הייחודית לכל מדינה, ולא רק היבטים מוסדיים או היבטים מבניים-ריאליסטיים של הסוגיה, כמו איומים חיצוניים. לא בכדי, מקרי המבחן שלה היו מישראל ומהודו, שתי מדינות שלא ידעו הפיכות צבאיות על אף הדומיננטיות של הממסדים הביטחוניים שלהן ביחס למוסדות האזרחיים.

אלא שהתיאוריה של שיף נתקלה ביחס צונן מצד הזרם המרכזי של חקר היחסים הצבאיים-אזרחיים, ויחס זה לימד היטב על הקיבעון התפיסתי השורר בתחום. המחברת הואשמה, בין היתר, כי תשומת לב נתרנה ליחסים צבאיים-אזרחיים מחוץ לארצות הברית וכי היא מבקשת לערער את יסודות התיאוריה של התחום (Wells 1996; Boëne 2001). אף נטען כנגדה כי "מתוך שאיפה שלא לכפות ערכים והיסטוריה מסוימת (היינו מערבית) על אומות, היא דוחה את ההנחה המוקדמת שמוסדות אזרחיים חייבים לשלוט על הצבא" (Boëne 2001, 66–67). טענתו של דגלס בלאנד כי "כאשר ההנהגה האזרחית היא גם הפיקוד העליון של הצבא לא מתעוררות כלל שאלות של יחסים צבאיים-אזרחיים" (Bland 1999, 10) משקפת אל נכון את הדומיננטיות של החשיבה הדמוקרטית-ליברלית בחקר התחום, ואת הקושי של הזרם המרכזי שלו להכיל קשת מגוונת של מקרים. החוקרים המובילים בתחום מאמינים, למעשה, כי התיאוריה מתחילה במקום שבו מסתיימת "הספרות ההשוואתית על יחסים צבאיים-אזרחיים" (Feaver 2003, 292) — שם קוד למחקרים המתמקדים במדינות הנתונות בתהליכי דמוקרטיזציה. במילים אחרות: הם מאמינים שתפקידו של חקר היחסים הצבאיים-אזרחיים מחוץ למערב הוא לסלול את הדרך לנסיבות שתאפשרנה יחסים צבאיים-אזרחיים על פי המודל הליברל-דמוקרטי.

עם זאת, במקביל לקיבעון האינטלקטואלי בנוגע להנחות היסוד של התחום הכירו חוקריו, גם אם בצנעה, בכך שהמצוי רחוק מן הרצוי. משאלתם כי הצבא יקבל מרצון את כפיפותו להנהגה האזרחית, לצד נכונותם הגוברת להכיר בכך שיש לו דרכים להשתמש ממילוי הנחיותיה המדויקות (שם), מעידות למעשה על שיבה הדרגתית להנחת היסוד של יאנוביץ: אין מי שישמור על השומרים עצמם, ולכן ה"פרובלמטיק" ניתן לפתרון בדרכי נועם בלבד. במילים אחרות, החוקרים המובילים בתחום כיום מודים, ולו במשתמע, כי גם בדמוקרטיה ליברליות אי־אפשר להבטיח את כפיפותו של הצבא להנהגה האזרחית על ידי כפייה או ענישה, והנחת היסוד היא כי על הצבא "להסכים" לכבד את כללי המשחק הדמוקרטיים. נראה כי זוהי הסיבה שהספרות החדשה מעניקה תשומת לב להסדרים לא פורמליים בין התחום הצבאי לתחום האזרחי.² אם כן, בחשבון אחרון הביקורת על שיף נראית חלולה: אף שהזרם המרכזי בחקר היחסים הצבאיים-אזרחיים עודנו מקדש, מבחינה נורמטיבית, את ה"שליטה האזרחית" על הצבא, הוא מכיר, מבחינה מרשמית, בנחיצותה של "הסכמה" צבאית-אזרחית על כללי המשחק הפוליטיים.

היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל: מצב המחקר והמחלוקת

שלושת הספרים הנסקרים כאן מתחברים לשיח המחקרי־תיאורטי בדיוק בנקודה זו. הם מייחסים חשיבות גדולה להיבט הפוליטי של היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל ומתעמקים בשאלת ההפרדה בין ה"צבאי" לבין ה"אזרחי" במדינה. כמעט כל החוקרים המעורבים בספרים אלה, עורכים ומחברים, נדרשים באופן ישיר או עקיף לשאלת השליטה האזרחית בצה"ל. את תשובותיהם ניתן לסווג על פי מיקומן ביחס לשתי גישות פרשניות אשר התגבשו בשנים האחרונות להבנת היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל: זו של ברק ושפר, וזו של לוי.

שתי הגישות הללו, שלעיתים משלימות זו את זו אך לרוב חלוקות ביניהן, הן במידה מסוימת תוצר של סדנת מחקר שהוקמה במכון ון ליר בירושלים בסוף 2003 על ידי גבי שפר, אורן ברק ועמירם אורן, במטרה ללבן סוגיות שונות בחקר היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל. לסדנה נבחר במכוון שם פרובוקטיבי, "צבא שיש לו מדינה?", במטרה לחדד את הדיון בסוגיה ולהציע כלים חדשים לחקר היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל, החורגים מההיבטים הנדרשים של הסוגיה. במיוחד ביקשו מארגני הסדנה להתמקד במערכת הלא פורמלית של היחסים בין התחום הצבאי לתחום האזרחי במדינת ישראל ובמעמדו של ה"ביטחון" במדינה.

כבר בשנה השנייה לפעילותה של הסדנה ניכרו בקרב החוקרים שהשתתפו בה הבדלים בין "גישות פוזיטיביסטיות לגישות פוסט־מודרניסטיות" (שפר 2007, 8), ואלה הלכו והתחדדו בשנים שלאחר מכן. מאז מובילים שפר וברק קו ביקורתי שמבטא פקפוק במסגרת המושגית שעל בסיסה נותחו היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל בעשורים האחרונים, ובעיקר בשאלת

השתייכותה של ישראל למשפחת הדמוקרטיות הליברליות ובמידת הרלוונטיות של התיאוריה המערבית למקרה של ישראל. את הגיליון המיוחד של כתב העת *Israel Studies* (Sheffer and Barak 2007), המציג את תוצרי הסדנה, עיטרה הכותרת *An Army That Has a State*. בספר הנסקר כאן, שסיכם את פעילותה (שפר ואחרים 2009) כבר טענו העורכים כי המגזר הביטחוני, ובפרט הצבא, מעצב את דמותה של המדינה ואת דמות אזרחיה. הספר באנגלית בעריכת שפר וברק (Sheffer and Barak 2010), גרסה מורחבת ומעודכנת של הפרסומים הקודמים, משקף דווקא נסיגה מסוימת מעמדה זו וגישה מורכבת יותר באשר להשפעות הגומלין בין התחום הצבאי לתחום האזרחי בישראל. מכאן אולי שמו הזהיר יותר: *Militarism and Israeli Society*.

יגיל לוי, לעומתם, נוקט גישה אנליטית מנוגדת. הוא בוחן את המקרה הישראלי בכלים של התיאוריה המערבית המתעדכנת, ולא זו בלבד אלא שבחיבוריו בשנים האחרונות הוא תיאר את הפגיעה במעמדו של הצבא בהיבטים שונים, או למצער את המגבלות והריסונים שחלים על הצבא בשנים האחרונות שמקורם איננו במערכת הפוליטית אלא בחברה ובתרבות (לוי 2007). את הגישה הזו לוי מפתח ומדגים היטב בספרו הנסקר במאמר זה. אפנה עתה לבחון את נקודות המחלוקת בין שתי הגישות שתוארו לעיל, את האופן שבו הן משתקפות בקרב חוקרים וחיבורים אחרים על היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל, ולבסוף את מה שנראה כחוליה החסרה בדיון הער בתחום.

הניתוח של שפר וברק ליחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל השתכלל בהדרגה בשנים האחרונות בזכות הטיפולוגיה שלהם לספרות המחקר בנושא. במאמריהם (Barak and Sheffer 2006; 2007) ובספרים שערכו יחד (Sheffer and Barak 2010) וכן עם עמירם אורן (שפר ואחרים 2009) הם מתארים את הספרות על היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל כמורכבת משלושה נדבכים. הנדבך הראשון הוא הקלאסי/מסורתי, שמייצגו הבולט הוא משה ליסק. המחברים המשתייכים לנדבך זה מנתחים את מקרה המבחן של ישראל על פי המודל המערבי המקובל, וסבורים כי בישראל מתקיימת שליטה פורמלית ואפקטיבית של ההנהגה האזרחית על הצבא. החוקרים השייכים לנדבך השני, הביקורתי, שיוורם פרי הוא מייצגו הבולט, בוחנים גם הם את ישראל על פי המודלים המערביים, אולם מכירים בכך שבעשורים הראשונים לקיום המדינה היה הצבא כפוף לשליטת מנגנון מפלגתי – מפא"י. אף שהנמנים עם גישה זו מכירים בכך שמאז 1967 נשחקה השליטה האזרחית על הצבא, הם סבורים שארגוני חברה אזרחית כדוגמת ארבע אימהות אתגרו בהצלחה את ההגמוניה של הצבא על הביטחון הלאומי בישראל.

שפר וברק סבורים כי המחקרים המשתייכים לשני הנדבכים הללו מקבלים את ההבחנה בין ה"אזרחי" ל"צבאי" בישראל ומאמצים, בדרגות שונות, את הטענה כי תהליכי קבלת ההחלטות משקפים שותפות – הרמונית או מתוך חיכוכים – בין ההנהגה האזרחית לבין הצבא. הנדבך השלישי ששפר וברק מתארים הוא הגישה הביקורתית החדשה, הפוסטמודרנית בעיקרה, שמייצגיה הבולטים הם אורי בן אליעזר ויואב פלד. ספרות זו מתמקדת בחולשתו

הגדולה של התחום האזרחי מול התחום הצבאי בישראל, ומעלה את השאלה: האם החברה האזרחית עצמה היא "מיליטריסטית", כלומר האומנם ישנה בישראל חברה אזרחית מובהקת? אולם אף שהנוקטים גישה זו סבורים כי בישראל אין שליטה אזרחית אפקטיבית על הצבא, הם אינם אמיצים דיים להשוותה למדינות לא מערביות, ומעדיפים להשוותה למדינות מערביות ברגעי משבר — טרם התייצבותן או בעת שעברו דה-מיליטריזציה.

תרומתם של שפר וברק לספרות הקיימת איננה רק במיונה ובסיווגה אלא גם בהצגת מסגרת חדשה לניתוח היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל: מושג הרשת הביטחונית. לשיטתם, בישראל מתקיימת רשת לא פורמלית, צבאית-אזרחית, ששחקניה הם האליטה הצבאית וגמלאיה הפעילים במגוון המערכות האזרחיות. רשת זו משפיעה מאוד על קבלת ההחלטות בתחומים רבים — החל בחוץ וביטחון, דרך פוליטיקה, כלכלה ושימושי הקרקע (למשל, העובדה כי מערכת הביטחון מחזיקה ביותר ממחצית משטח המדינה בתחומי הקו הירוק), וכלה בתקשורת, תרבות, מגדר וחינוך (למשל הדומיננטיות של גמלאי מערכת הביטחון במכוני מחקר ציבוריים ופרטיים) — ומסכלת את התפתחותם של תחום אזרחי ותחום צבאי המובחנים זה מזה. בהקשר זה שפר וברק קוראים תיגר על הטענה המקובלת על חוקרים רבים, שמשתייכים בעיקר לנדבך הראשון והשני, כי ההנהגה האזרחית בישראל הוכיחה שליטה אפקטיבית על התחום הצבאי בכל הצמתים המדיניים-ביטחוניים מאז 1948.

שפר וברק טוענים כי המאמרים המופיעים בספר שערכו בצוותא (Sheffer and Barak 2010) ויחד עם אורן (שפר ואחרים 2009) מבהירים היטב כי אף על פי שהיחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל מורכבים ומשתנים בהתמדה, קיים במדינה עירוב משמעותי בין האזרחי לבין הצבאי-ביטחוני במישורים, בהיבטים ובמגזרים רבים. עם זאת, השניים דוחים את טענת החוקרים הביקורתיים החדשים כי בישראל אין חברה אזרחית מובהקת או שהיא מיליטריסטית מאוד, וסבורים כי החברה האזרחית קיימת אלא שהיא חלשה וחסרת השפעה מסיבות שונות. על פי הגדרתם, גישתם דינמית ונשענת על הגבולות החדירים בין התחום האזרחי לתחום הצבאי, המתקיימים עוד מימי קום המדינה. גבולות אלה נועדו מלכתחילה לאפשר מעורבות של הצבא בבניין המדינה והלאום אולם הביאו בסופו של דבר לידי מעורבות של הצבא והרשת הביטחונית הלא פורמלית בתחומים אזרחיים רבים. התוצאה היא חדירה מסיבית של התחום הצבאי אל התחום האזרחי ותלות גומלין ביניהם המשבשת את האופי הדמוקרטי של המדינה (שפר וברק 2011, 30-33; Sheffer and Barak 2010, 34). הדבר מוכיח, לדעת המחברים, עד כמה מודלים מערביים של יחסים צבאיים-אזרחיים במדינות דמוקרטיות אינם רלוונטיים לניתוח מקרה המבחן הישראלי.

הניסיון המבורך של שפר וברק לעשות סדר בכאוס הגלוי לעין הן ביחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל הן בשיח המחקרי על אודותם מַזְמֵן, מטבע הדברים, קשיים. הטיפולוגיה שהם מציעים נתמכת אמנם על ידי העושר הרב של המאמרים והגישות ועל ידי ניתוחי המקרים שהם מציעים בשלושת הספרים שערכו. עם זאת, לא ברור במה שונה אבחנתם על היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל מזו של הגישה הביקורתית החדשה. אם הם סבורים כי הרשת הביטחונית

פועלת "נגד הפרדה" (שפר וברק 2011, 33) בין האזרחי לבין הצבאי ולא רק מטשטשת או מעמעמת את הגבולות ביניהם, ואם הם קוראים ליצור "קהילות אפיסטמיות אזרחיות אשר תאזנה את הרשת הביטחונית של ישראל" (Sheffer and Barak, 2010, 35–37) — במה שונה הניתוח שלהם מזה של הגישה הביקורתית החדשה? זאת ועוד, מרכז הכובד של הניתוח שהם מציעים, ובעיקר של מושג הרשת הביטחונית, הוא הבעיה של גבולות חדירים או פרוצים כליל בין התחום האזרחי לתחום הצבאי. שפר וברק מחשיבים את רובין לקהאם (Luckham 1971), שטבע את רעיון הגבולות ביחסים הצבאיים-אזרחיים, לגורם השפעה מרכזי על חוקרי הנדבך הראשון. אם כן, במה נבדלת מסגרת הניתוח שלהם מזו של חוקרי נדבך זה? וכיצד ישיבו לסטיוארט כהן, אשר טוען כנגדם כי אם הגבולות חדירים "קיים תמיד סיכוי שזרימת ההשפעות תהיה דו־כיוונית"? (כהן 2011, 63).

סכנה נוספת בהתמקדותם של שפר וברק ב"רשת הביטחונית" היא הגלישה להכללה. השניים נזהרים אמנם מלקשור בין עוצמתה של הרשת הביטחונית לבין מדיניות חוץ נצית, ואף מודים כי בין חברי הרשת יכולים לשרור חילוקי דעות בעניינים מדיניים (Barak and Sheffer, 2006, 256). אולם בה בעת הם מצביעים על נטייתם של קצינים בגמלאות למפלגות הימין, לפחות מ-1988 ואילך (שם, 248–249), טוענים כי "אנשי ביטחון בדימוס מעורדים שמרנות בכל הנוגע לסוגיות ביטחוניות", ומצביעים על "הקשר הסיבתי הקיים לכאורה בין התפשטות הרשת הביטחונית לבין הערכים האנטי־דמוקרטיים בציבור הישראלי" (שפר וברק 2011, 42). אלא שזו תמונה חלקית בלבד של המציאות הישראלית הסבוכה. מסוף שנות התשעים הצטרפו קצינים בכירים בגמלאות לארגוני חברה אזרחית כדוגמת המועצה לשלום ולביטחון, המאתגרת את מערכת הביטחון בבתי המשפט,³ וכדוגמת הקרן לשיתוף פעולה כלכלי וצוותי יוזמת ז'נבה — כולם שותפים בקידום פתרון "שתי מדינות לשני עמים". זכי שלום ויועז הנדל אף מראים בספרם כיצד דווקא האליטה הצבאית הצליחה להשריש במרחב האזרחי־פוליטי בישראל את האמונה כי אין פתרון צבאי לטרור ולכן יש להעדיף הסדר מדיני עם הפלסטינים (שלום והנדל 2010, 94–98, 107, 110–112). בשנה האחרונה אף גברו קולות הגנרלים בגמלאות המבקרים את מדיניותה הנצית של הממשלה בנושא איראן, בנושא הפלסטינים, ואף בקשר ליחסי יהודים-ערבים ויחסי דת ומדינה.⁴

שפר וברק אף מותחים ביקורת מרומזת על הנאמנות השוררת בין חברי הרשת, על תמיכתם המלאה במסד הביטחוני ובעליונותו בענייני ביטחון, ועל "קשר השתיקה" החוסם כל ביקורת מצדם על מקצועיותו של ממסד זה, על תקציביו וכדומה (שפר וברק 2011, 35, 41; Barak and Sheffer 2006, 240–241). את כל אלה הם מסבירים, בין השאר, בקצבת הפנסיה של גמלאי הצבא ובשירות המילואים שלהם, שבגינם הם מפגינים "נאמנות ואמונים ללא סייג

3 ראו למשל בג"צ 1748/06, ראש עיריית דאהריה נ' מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית (פורסם בנוב) בעניין הפסקת העבודות לבניית מעקה ביטחון בדרום הר חברון, 31 ביולי 2006. המועצה התדיינה בבג"צ זה במעמד של ידידת בית המשפט וחלקה על עמדת הצבא שהגדר היא ביטחונית.

4 ראו למשל זיתון 2011; רביד 2012; Rubin 2012.

למסד הביטחוני והם רוצים להישאר חברים ברשת הביטחונית" (שם, 241). אולם למעשה, בקרב גמלאים בכירים מהרשת הביטחונית רווחת ביקורת, מרומזת פחות או יותר, על תקציבה של מערכת הביטחון, על מקצועיותה ועל עליונותה בתהליכי קבלת ההחלטות.⁵ דומה כי שפר וברק מתעלמים גם מהעובדה שטבעה של גילדה, כל גילדה (לרבות האקדמית), הוא שחבריה הפעילים והגמלאים אינם ששים לכבס את הכביסה המלוכלכת לעין כול, בעיקר כאשר ביקורת מצדם תפגע ישירות במשאביהם. אבחנותיהם על אופייה של הרשת הביטחונית ועל תפקידם הפוליטי של חבריה דורשות, אם כן, עיון ומחקר נוספים.

השאלה החשובה ביותר לענייננו היא עד כמה אבחנתם של שפר וברק בדבר "צבא שיש לו מדינה" אכן מקובלת על מחברי המאמרים בספרים שערכו, ועד כמה היא נתמכת על ידי תוכנם של המאמרים הללו. שפר וברק מודים אמנם כי "לפחות במספר מהפרקים בספר הסברה היא כי התחום האזרחי-פוליטי הוא עדיין עליון בישראל" (Sheffer and Barak 2010, 4), אולם הם אינם מגשרים על הפער בין הכרה זו לבין הטענה בדבר "צבא שיש לו מדינה". כמה ממחברי המאמרים בספרם — עמירם אורן, יורם פרי, אברהם סלע, אייל בן ארי, אודי לבל, זכי שלום ויועז הנדל — התעקשו, למשל, כי מערכת הביטחון ירדה מגדולתה ומקדושתה בעיני חוגים נרחבים בציבור הישראלי, וכי היא מושפעת מתפיסות חברתיות-תרבותיות ואף מרוסנת על ידיהן. חוקרים אחרים טענו במקומות אחרים (כהן 2005; ארז 2006) כי באירועים מרכזיים בהיסטוריה של המדינה התעלם הדרג המדיני מעמדת הצבא ואף לא התעניין בה. כאמור, שפר וברק אינם עושים מאמץ שיטתי ליישב בין עמדות אלה לבין טענתם בדבר "צבא שיש לו מדינה", אף כי לשבחם ייאמר כי לא התעלמו מעמדות הסותרות את גישתם הבסיסית וכללו אותן בספרם. מכל מקום, אם "צדו השני של המטבע", כפי שהם מעירים בהקדמה לספר (Sheffer and Barak 2010, 4), הוא חולשת התחום האזרחי — הביורוקרטיה הממשלתית, המערכת הפוליטית וארגוני החברה האזרחית — אולי כדאי להעמיק חקור דווקא במישור זה, כפי שטוענים כמה מעמיתיהם.

גישת ה"צבא שיש לו מדינה" הועמדה לבסוף במבחן מול מבקריה בערב עיון שקיים מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום באוניברסיטת תל-אביב במאי 2009. המחלוקת בין החוקרים הייתה גלויה באופן כזה שכמה מהדוברים בכנס — לרבות כאלה שפרסמו מאמרים בספרים שאותם ערכו שפר, ברק ואורן (שפר ואחרים 2009; Sheffer and Barak 2010) — הדגישו בפירוש את התנגדותם לרעיון ה"צבא שיש לו מדינה". קובי מיכאל, למשל, הדגיש (במאמרו בספר שאיגד את הדברים שנאמרו בערב העיון) כי התחום האזרחי והתחום הצבאי בישראל "מובחנים זה מזה בהגיון פעולתם, בתכליתם, במאפייני המקצוענות הנדרשת מן הממלאים בהם תפקידים, ועוד" (מיכאל 2011, 45). הוא הקשה: כיצד מתיישבת טענתם של שפר וברק בעניין הכאוטיות של המציאות הישראלית עם סברתם כי "הרשת הביטחונית

5 דוגמאות נבחרות ראו אצל ארז 2003; הבר 2004; יערי 2004; איילנד 2007; אבן וגרוס 2008; אבן 2009; Eiland et al. 2011.

היא אלמנט כל כך מובנה במציאות הישראלית, הפועל על בסיס של כללי משחק וקודים ברורים? ותחת זאת הציע להבין את קיומה של הרשת כתיאור המצב הקיים — "שיקוף מבני של מציאות מדינתית-בירוקרטית" — ולא הסבר שלו (שם).

יו"ר מרכז תמי שטינמן, אפרים לביא, הציע באותו ספר טיפולוגיה שונה מזו של שפר וברק לספרות על היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל, והבחין בין חוקרים הסבורים כי בישראל קיימת שליטה אזרחית אפקטיבית על הצבא ובין חוקרים הסבורים שבין התחום הצבאי לתחום האזרחי מתקיימים "שותפות ודו-שיח מתמשך", שבזכותם הצבא הוא שותף מלא בקבלת החלטות ועיצוב מדיניות בנושאי ביטחון ושלוש (לביא 2011, 9). אלא שגם המתנגדים לגישת שפר וברק לא קיבלו את ההגדרה הנעימה של "שותפות ודו-שיח", והיו כמעט מאוחדים בדעה כי עירוב התחומים בין ה"אזרחי" ל"צבאי" בישראל בעייתי ולעתים אף הרסני. לדבריהם, שפורסמו בשני הספרים שנזכרו לעיל (שפר ואחרים 2009; Sheffer and Barak 2010), עירוב זה נובע מחולשת תהליכי הידע והתכנון בתחום האזרחי, אשר הופכת אותו לחסר ישע מול המגזר הצבאי-ביטחוני בעת דיונים והחלטות על סוגיות חוץ וביטחון (קובי מיכאל, אברהם סלע, אודי דקל, זלמן שיפר); משיטת המשטר ומן התרבות הפוליטית בישראל, המותירות את המערכת האזרחית והפוליטית חלשה מול הדומיננטיות הצבאית-ביטחונית או אדישה אליה (קובי מיכאל, ראובן פדהצור, אודי דקל, זלמן שיפר, אבנר כהן, עמיר בר אור); וכן מחברה אזרחית שלכל הפחות חולקת חרדות ותפיסות אתניות ומגדריות עם המגזר הצבאי-ביטחוני, ולעתים אף מתאפיינת במיליטריזם המקדש את ה"ביטחון" ואת צורכי המגזר ומשעתקת את דפוסי התנהלותו לתחום החברתי והתרבותי (ראובן פדהצור, עמירם אורן, יורם פרי, חוה ברנפלד-שטיין, יובל בנזימן, ארז צפדיה, נדיר צור, מיטל עירן-יונה, עדנה לומסקי-פדר ואיל בן ארי).

כנגד המציאות הרבגונית והמבלבלת הזו של היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל, ומסגרות הניתוח והפרשנות המעורפלות והגמישות שהיא כופה, יגיל לוי מציע סדר מופתי. פרשנותו מבוססת על המחקרים שפרסם בשנים האחרונות, ושכרך עתה יחד לרעיון מְסֻדֵּר אחד. התהייה המרכזית שעמה הוא מתמודד היא כיצד הצבא נהנה מעליונות על התחום האזרחי בתהליכי קבלת ההחלטות והקצאת המשאבים, ובה בעת פועל בסביבה חברתית-תרבותית המרסנת את עוצמתו ומשפיעה על תהליכים פנימיים המתחוללים בקרבו. הפתרון של לוי מְפֹתָה: ראשית, הוא מסיט את הדיון מהאסכולה ה"פוליטית" של הנטינגטון לאסכולה ה"חברתית" של יאנוביץ, וכך מרחיב את מסגרת השיח והניתוח ובוחר את היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל כמערכת דיאלקטית. למעשה, הוא מאמץ את התובנות החדשות בספרות התיאורטית על הצורך ב"הסכמה" ובדיאלוג בין ה"צבאי" ל"אזרחי" גם בדמוקרטיות. לוי סבור כי גישתו של יאנוביץ, ובהמשך של ג'יימס בורק ושל רבקה שיף — כי הצבא הוא ראי החברה ופועל לאור ערכיה ותרבותה — מסבירה את השניות, או הסתירה לכאורה, ביחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל, בייחוד לאור העובדה שבמדינה נוהג גיוס חובה. לשיטתו, כאשר הנחותיו של הדרג המדיני לצבא חלקיות או מעורפלות הוא משלים את החסר על בסיס המגבלות שהסביבה החברתית-תרבותית מטילה עליו ועל בסיס ציפיותיה ממנו.

שנית, לוי מבחין בין הצבא כמוסד לבין הצבאיות כתרבות. הוא מפריד בין תחומים מקצועיים, שבהם האוטונומיה של הצבא הולכת ונשחקת, לבין התרבות הפוליטית, המעדיפה שימוש בכוח על פני דיפלומטיה ומדיניות חוץ, וכפועל יוצא מעניקה את הבכורה לעמדתו של הצבא ולשימוש בכלים שברשותו. לוי מקבל את הטענה כי בשנים האחרונות הודקו הפיקוח האזרחי על הצבא (באמצעות התקשורת), הריסון החברתי-תרבותי על פעולתו (מדיניות מניעת הנפגעים בצבא) והפיקוח הניאורליברלי על משאביו ובעיקר על השימוש בהם. אלא שהוא מראה כיצד לוו תהליכים אלה במיליטריזציה דתית ולאומית בקרב מגזרים שונים, ובראשם הציונות הדתית, ההופכת לדומיננטית בדרג הביניים של הפיקוד; וכן בקרב הפריפריה הכלכלית-חברתית, ההופכת לדומיננטית ביחידות השדה. כך, סבור לוי, הפכה הגישה של פתרון בעיות בכוח צבאי — "חשיבה צבאית" המושפעת מתפיסות דתיות-לאומיות — לרבת משקל בתהליכי קבלת ההחלטות במדינה, בעוד ש"החשיבה של הצבא" (וכאן הכוונה להנהגת הצבא), המושפעת מתפיסות חילוניות-ממלכתיות, הייתה נתונה לפיקוח אזרחי ופוליטי הולך ומתחזק. לוי טוען כי ההלימה בין הצבא לבין החברה במישור הערכי, הפוליטי, התרבותי והסמלי, היא שמסבירה את היחסים הצבאיים-האזרחיים המורכבים בישראל. הוא מסכם את המחלוקת בינו לבין שפר וברק במשפט אחד: בישראל אין צבא שיש לו מדינה אלא צבאיות שיש לה מדינה (לוי 2011, 84). כאן יש להעיר כי בעוד שלוי מדגים היטב את טענתו באמצעות דיון במגבלות החברתיות על הפעלת הכוח מאז מלחמת לבנון הראשונה, במדיניות מניעת הנפגעים ובהשפעת כלכלת השוק על הצבא — המבוא התיאורטי על "המשוואה הרפובליקנית" מסורבל ומיועד ליודעי ח"ן. הדבר עלול ליצור בקרב הקוראות והקוראים נתק בין האמירה התיאורטית לבין הדיון האמפירי, והתוצאה תהיה החמצת הניסיון להבהיר את הקשר בין תופעות שונות ולעתים סותרות ביחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל.

ספרם של שלום והנדל שהוזכר לעיל (שלום והנדל 2010) מדגים היטב כיצד המושגים של לוי ארוגים במגננוני הפעלת הצבא בשנים האחרונות. ישראל, לשיטת המחברים, הצליחה להתגבר על הספקות והחששות שנטעו בה המאמינים ב"תפיסת ההסדר", שלפיה אין פתרון צבאי לטרור, ולצאת למבצע צבאי מקיף ("חומת מגן") שהביא למיגור טרור המתאבדים האיום של אינתיפאדת אל-אקצא. כך השיבה ישראל לעצמה את הביטחון העצמי כלפי פנים ואת ההרתעה כלפי חוץ, ובעיקר הוכיחה כי ארגוני הטרור אינם "בלתי רציונליים" וכי ניתן להרתיעם בכוח צבאי. עם זאת, המחברים נאלצים להודות כי יעילותה של הסיסמה "תנו לצה"ל לנצח" — שלוי מייחס לרה-מיליטריזציה של השיח הפוליטי בישראל — תלויה גם במניעה ובמגננה (גדר ההפרדה); בהימנעות מרבית מפגיעה בחפים מפשע; ובאמונתה של הקהילה הבין-לאומית כי לישראל יש כוונות אמיתיות לפתור את הסכסוך עם הפלסטינים בדרכי שלום. במילים אחרות, אף ש"החשיבה הצבאית" הוכחה כיעילה בשטח, יעילותה הכוללת לוקה בחסר בהיעדר "חשיבה של צבא" במובן הממלכתי ואף המדיני.

סיכום: בחיפוש אחר החוליה החסרה

בין המצדדים בגישת ה"צבא שיש לו מדינה" לבין אלה המאמינים בתמונה מורכבת ורב-פנים, שבה לצבא יש עליונות על התחום האזרחי בשטחים שונים ונחיתות כלפיו בשטחים אחרים, שוררת מחלוקת תיאורטית ועניינית. מבחינה תיאורטית, הראשונים נוקטים את הגישה המוסדרית-פוליטית של הנטינגטון ומתמקדים בבידור שאלת "השליטה האזרחית על הצבא". האחרונים, לעומתם, נוקטים את הגישה החברתית-תרבותית של יאנוביץ' הבוחנת את מידת ההלימה בין ה"צבאי" לבין ה"אזרחי". מבחינה עניינית, הראשונים נוטים להדגיש את התחומים הרבים שבהם המגזר הצבאי-ביטחוני נהנה מחופש פעולה ומעליונות על ההנהגה האזרחית, בעוד שהאחרונים מבקשים להסביר כיצד ומדוע הצבא מרסן את עצמו, מכורח או מבחירה, בתחומים אחרים.

עם זאת, דומה כי כמעט כל החוקרים שפרסמו בשנים האחרונות מאמרים וספרים על היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל (וכאמור רובם עשו זאת גם בספרים שנסקרו לעיל) מסכימים על שתי אבחנות: ישראל שונה מדמוקרטיה ליברלית במערב בכך שבה התחום הצבאי נהנה מעליונות, בדרגות משתנות ובתחומים משתנים, על התחום האזרחי; והחברה האזרחית הישראלית היא מיליטריסטית באופן יוצא דופן בחברות מערביות. על רקע הסכמות אלה יש לחזור לתהייתם המוצדקת של שפר וברק: מדוע נבחנו היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל, גם על ידי החוקרים הביקורתיים החדשים, על פי מידת התאמתם למודלים מערביים ובעיקר לדמוקרטיה ליברלית? כמו כן, נשאלת השאלה מדוע מקרה המבחן הישראלי לא הושווה למקרי מבחן לא מערביים, ובעיקר למדינות במזרח התיכון, שעברו תהליכים דומים לאלה של ישראל מבחינת בניין המדינה והלאום, ושדומות לה במתחים האתניים, הדתיים והעדתיים השוררים בהן. שפר וברק מציעים תשובה אחת: הדבר נובע, בין השאר, מהטיה מחקרית-אידיאולוגית שמשייכת את ישראל למערב. מדבריו של לוי משתמעת תשובה אחרת: ההבחנה בין מקרי מבחן מערביים למקרי מבחן לא מערביים מתייגת ממילא אם בוחנים את מאפייני ההלימה ואת מרחבי ההסכמה בין ה"צבאי" לבין ה"אזרחי". כך או אחרת, ראוי ששאלה זו תתפוס מקום נכבד יותר בסדר היום המחקרי של היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל.

שאלת חולשתן של החברה האזרחית וההנהגה הפוליטית ביחס לתחום הצבאי, בין שחולשה זו נובעת מרצון (מיליטריזם) או מחוסר ישע (תהליכים פגומים של בניין מדינה), מטרידה אף יותר. זאת משום שנראה שחוקרי היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל ממעטים לחבר את מחקריהם בתחום לידע מתחום מדעי החברה על תהליכי בניין המדינה והלאום בישראל, אשר היה מבהיר היבטים רחבים יותר של יחסי חברה ומדינה בישראל, ובכלל זה את מהותה של החברה האזרחית בישראל והשפעתה על היחסים הצבאיים-אזרחיים. יתרה מזאת, מכיוון שעובדת הדומיננטיות של המגזר הצבאי-ביטחוני בתחום מדיניות החוץ והביטחון מוסכמת על הכול, החוליה הנוכחת-נפקדת בספרות הקיימת היא "השאלה הערבית". במילים אחרות, הספרות כמעט אינה מתעמקת בבעיית השליטה המוחלטת של המערכת הצבאית-ביטחונית

בייצור הידע על "הערכים" בזירה המדינית ובשיח הציבורי.⁶ כיצד נמנעה התפתחותם של מוקרי ידע ושיח חלופיים, שהיו מאפשרים לערער את המונופול הביטחוני על תהליכי קבלת ההחלטות בתחומי החוץ והביטחון ולהביא, אולי, לידי הפחתת ה"צבאיות" והשימוש בכוח בסכסוך הישראלי-ערבי? דומה כי שאלה זו מונחת לא רק לפתחה של הספרות המחקרית אלא גם לפתחם של חוקרי היחסים הצבאיים-אזרחיים שלא שמו לבם לקיומה: ישראל, בחשבון אחרון, איננה שוכנת בארצות הברית ולא במערב אירופה.

ביבליוגרפיה

- אבן, שמואל, 2009. "המטה לביטחון לאומי: האם החוק החדש יביא לשינוי?", עדכן אסטרטגי 11(3), עמ' 77-90.
- אבן, שמואל, וצביה גרוס, 2008. הצעה לחוק צה"ל: הסדרת האחריות והסמכות בין הדרג המדיני לדרג הצבאי בעקבות לקחי מלחמת לבנון השנייה, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- אייל, גיל, 2005. הסרת הקסם מן המזרח, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- איילנד, גיורא, 2007. "תקציב הביטחון", מיקוד אסטרטגי 6, 1.6.07, www.inss.org.il/heb/publications.php?cat=76&incat=&read=807 (אוחזר ב-10.7.13).
- ארו, רם (עורך), 2003. יחסי הדרג האזרחי והדרג הצבאי בישראל: קשרי גומלין ודרכי בקרה, תל אביב: מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים.
- _____, 2006. יחסי הדרג האזרחי והדרג הצבאי בישראל על רקע עימותים צבאיים, תל אביב: מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים.
- הבר, איתן, 2004. "כשל מודיעיני במבחן: רב-שיח בנושא ביקורת מערכת המודיעין", מבט מל"מ, תל אביב: המרכז למורשת המודיעין, עמ' 15-21.
- זיתון, יואב, 2011. "איראן? איום קיומי מההקצנה החרדית", ידיעות אחרונות, Ynet, 4.11.11, www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4143889,00.html (אוחזר ב-6.6.13).
- יערי, אביעזר, 2004. הפיקוח האזרחי על הצבא בישראל, תל אביב: מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים.
- כהן, סטיוארט, 2005. "לקראת כפיפות-יתר של צה"ל? שינוי במערכות היחסים בין הדרג האזרחי לבין הצבא בישראל", מערכות 403-404, עמ' 8-21.
- _____, 2011. "מדוע צה"ל זקוק להגנה מפני החברה הישראלית?", אפרים לביא (עורך), יחסי צבא-חברה בישראל: השלכות על קבלת החלטות בנושאי ביטחון ושלום, תל אביב: מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, עמ' 63-68.

לביא, אפרים, 2011. "הקדמה", הנ"ל (עורך), יחסי צבא-חברה בישראל: השלכות על קבלת החלטות בנושאי ביטחון ושלוש, תל אביב: מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, עמ' 9-13.

לוי, יגיל, 2007. מצב העם לצבא הפריפריות, ירושלים: כרמל.

_____, 2011. "הממד החברתי של הפיקוח האזרחי על הצבא: מדיניות מניעת נפגעים", אפרים לביא (עורך), יחסי צבא-חברה בישראל: השלכות על קבלת החלטות בנושאי ביטחון ושלוש, תל אביב: מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, עמ' 69-86.

מיכאל, קובי, 2011. "חולשת המדינאות: מי באמת מעצב את אסטרטגיות הביטחון והשלום של ישראל ומדוע?", אפרים לביא (עורך), יחסי צבא-חברה בישראל: השלכות על קבלת החלטות בנושאי ביטחון ושלוש, תל אביב: מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, עמ' 45-50.

רביד, ברק, 2012. "דיסקין במתקפה חריפה על נתניהו וברק: 'אין לי אמון במשיחים מקיסריה ואקירוב'", הארץ, 27.4.12, www.haaretz.co.il/news/politics/1.1695185 (אוחזר ב-6.6.13).

שלום, זכי, ויועז הנדל, 2010. תנו לצה"ל לנצח: הסיסמה שהגשימה את עצמה, תל אביב: ידיעות אחרונות.

שפר, גבי, 2007. "פתח דבר", הנ"ל (עורך), צבא שיש לו מדינה? מבט חדש על מקום הביטחון ומערכת הביטחון בישראל, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.

שפר, גבריאל, ואורן ברק, 2011. "הרשת הביטחונית" והשפעותיה", אפרים לביא (עורך), יחסי צבא-חברה בישראל: השלכות על קבלת החלטות בנושאי ביטחון ושלוש, תל אביב: מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, עמ' 29-44.

Barak, Oren, and Gabriel Sheffer, 2006. "Israel's 'Security Network' and Its Impact: An Exploration of a New Approach," *International Journal of Middle East Studies* 38(2), pp. 235-261.

_____, 2007. "The Study of Civil-Military Relations in Israel: A New Perspective," *Israel Studies* 12(1), p. 1-27.

Bland, Douglas L., 1999. "A Unified Theory of Civil-Military Relations," *Armed Forces and Society* 26(1), pp. 7-26.

Boëne, Bernard, 2001. "Western-Type Civil-Military Relations Revisited," in Daniel Maman, Eyal Ben-Ari and Zeev Rosenhek (eds.), *Military, State and Society in Israel: Theoretical and Comparative Perspectives*, New Brunswick, N.J.: Transaction, pp. 43-80.

Burk, James, 2002. "Theories of Democratic Civil-Military Relations," *Armed Forces and Society* 29(1), pp. 7-29.

Caforio, Giuseppe, 2006. "Introduction: The Interdisciplinary and Cross-National Character of Social Studies on the Military – The Need for Such an Approach," in idem (ed.), *Social Sciences and the Military: An Interdisciplinary Overview*, London: Routledge, pp. 1-20.

- Cox, Robert, 1981. "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory," *Millennium* 10(2), pp. 126–155.
- Desch, Michael, 1999. *Civilian Control of the Military: The Changing Security Environment*, Baltimore: Johns Hopkins.
- Eiland, Giora, Efraim Halevy and David Ivry, 2011. "Does the National Security Council Have a Chance in the Israeli Political-Security Reality?," in Meir Elran, Owen Alterman and Johannah Cornblatt (eds.), *The Making of National Security Policy: Security Challenges of the 21st Century*, Tel Aviv: The Institute for National Security Studies, pp. 8–41.
- Feaver, Peter, 1996. "The Civil–Military Problematique: Huntington, Janowitz and the Question of Civilian Control," *Armed Forces and Society* 23(2): 149–178.
- _____, 2003. *Armed Servants: Agency, Oversight, and Civil–Military Relations*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gibson, Christopher P., and Don M. Snider, 1999. "Civil–Military Relations and the Potential to Influence: A Look at the National Security Decision-Making Process," *Armed Forces and Society* 25, pp. 193–218.
- Huntington, Samuel, 1957. *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil–Military Relations*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Janowitz, Morris, 1960. *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*, Glencoe, Ill.: Free Press.
- Kümmel, Gerhard, 2002. "The Military and Its Civilian Environment: Reflections on a Theory of Civil–Military Relations," *The Quarterly Journal* 4, pp. 63–82.
- Luckham, Robin, 1971. "A Comparative Typology of Civil–Military Relations," *Government and Opposition* 6(1), pp. 5–35.
- Michael, Kobi, 2007. "The Dilemma behind the Classical Dilemma of Civil–Military Relations: The 'Discourse Space' Model and the Israeli Case during the Oslo Process," *Armed Forces and Society* 33, pp. 518–546.
- Rubin, Joel, 2012. "The Israeli Generals Revolt," *The Huffington Post*, 27.4.12, www.huffingtonpost.com/joel-rubin/the-israeli-generals-revo_b_1457188.html (accessed 6.6.13).
- Schiff, Rebecca, 1995. "Civil–Military Relations Reconsidered: A Theory of Concordance," *Armed Forces and Society* 22(1), pp. 24–77.
- Sheffer, Gabriel, and Oren Barak (eds), 2007. *Israel Studies* 12(1), special issue: *An Army that Has a State*.
- Wells, Richard, 1996. "The Theory of Concordance in Civil/Military Relations: A Commentary," *Armed Forces and Society* 23(2), pp. 269–275.